

УДК 347.97/.99

О. Овсяннікова, кандидат юридичних наук, асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Етичні проблеми взаємодії судової влади та засобів масової інформації

Громадянське суспільство заснувало суди для захисту публічних інтересів, а також інтересів окремих громадян, і цілком природно, що воно має право соціального контролю над тим, що відбувається в судах. Цей контроль може стати ефективним, якщо судова влада буде відкритою для спостереження, тобто прозорою (транспарентною). Засоби масової інформації (далі — ЗМІ) є основним розповсюджувачем правової (у тому числі судової) інформації. Її обсяг останніми роками багаторазово виріс і охоплює повідомлення про розгляд судами конкретних справ, судову статистику, повідомлення про найбільш важливі, соціально релевантні події у сфері реалізації судової влади¹.

Судова влада і ЗМІ мають спільні цілі й завдання, їх взаємодія спрямована на те, щоб населення правильно розуміло призначення і дії суду, а ЗМІ мали змогу точно, акуратно та правдиво донести інформацію до громадян. А для цього і судам, і ЗМІ необхідно прагнути до створення сприятливих, взаємовигідних стосунків між пресою і судом. ЗМІ у взаємовідносинах між судами і суспільством відведена роль сполучної ланки і вони повинні сприяти зміцненню довіри до суду та розуміння його діяльності.

Необхідно відмітити, що відкритість стає найважливішим ресурсом судової системи, реальністю, що склалася в результаті цілеспрямованої політики щодо засобів масової інформації. Взаємодія судів і ЗМІ припускає не захист від критики, а вільний обмін думками, відкрите обговорення успіхів і труднощів роботи.

Останніми роками для зміцнення взаємовідносин судів і ЗМІ зроблено немало, проте на сьогодні залишаються невирішеними низка проблемних питань у цій сфері, особливо стосовно етичних норм взаємодії судів та представників ЗМІ. Метою цієї статті є окреслення

¹ Див.: Петрухин И. Л. Суд и СМИ (на примере уголовного процесса) / И. Л. Петрухин // Проблемы транспарентности правосудия : монография / [ред. сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков]. – М. : ЛексЭст, 2005. – С. 181.

основних вимог щодо етики поведінки суддів та журналістів задля досягнення найбільшої ефективності їхньої взаємодії.

Взаємовідносини судів із вітчизняними та зарубіжними ЗМІ ґрунтуються на нормах Конституції України та законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні у засобах масової інформації», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про державну підтримку засобів масової інформації і соціальний захист журналістів» та деяких інших нормативно-правових актах. Крім того, регулювання взаємодії суду і ЗМІ відбувається також у межах процесуального законодавства: Кодексу адміністративного судочинства України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте слід зазначити, що у вказаних нормативно-правових актах висвітлюються загальні питання взаємодії суддів та представників ЗМІ, оминаючи при цьому етичні норми їхньої взаємодії.

Звернемося до міжнародно-правового врегулювання цього питання. Європейські стандарти відносин судів і ЗМІ відображено в Рекомендації (2003) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання через ЗМІ інформації про кримінальні процеси (Комітет міністрів ухвалив документ 10 липня 2003 року). Хоча у вказаному документі увагу зосереджено на кримінальному процесі, проте визначені в ньому принципи доступу журналістів до суду відповідають загальноєвропейським стандартам інформаційних стосунків судів і ЗМІ та правовим позиціям Європейського суду з прав людини. Серед загальних принципів взаємодії судів та ЗМІ (наприклад, принципи інформування громадськості через ЗМІ, презумпції невинуватості, захист недоторканності приватного життя в рамках судового розгляду, що триває, тощо) містяться й засади, що визначають етичні норми їхньої взаємодії:

1) точність інформації: органи судової влади та правоохоронні органи мають надавати мас-медіа лише перевірені дані або дані, що базуються на обґрунтованих припущеннях (у цьому випадку потрібно чітко вказувати на такий характер наданих відомостей);

2) доступ до інформації: якщо в рамках судового розгляду, що триває, журналісти на законних підставах отримують від судових чи правоохоронних органів будь-яку інформацію, то ці органи мають за-

безпечити доступність такої інформації, без дискримінації, всім журналістам, які звертаються чи звернуться до них із запитом щодо одержання такої інформації;

3) заборона на використання інформації: органи судової влади не мають використовувати інформацію про судові процеси, що тривають, задля досягнення комерційної мети або іншої мети, несумісної із застосуванням права;

4) неприпустимість впливу на суд: у рамках кримінальних процесів, а надто за участю присяжних чи непрофесійних суддів, органи судової влади та правоохоронні органи мусять утримуватися від оприлюднення інформації, що може негативно позначитися на справедливості судового розгляду;

5) допуск журналістів: журналістів потрібно допускати на відкриті судові засідання та на відкрите оголошення судових рішень без дискримінації та без попередньої акредитації. Не можна їм забороняти бути присутніми на всіх судових засіданнях, крім тих, на які публіка не допускається;

6) допомога засобам масової інформації у висвітленні процесів: інформацію про заплановані судові засідання, про оголошення рішень та вироків, а також про інші дії, що стосуються висвітлення судових процесів, відповідні органи мають надавати журналістам на підставі простого запиту та своєчасно. Виняток становлять ті випадки, коли це не є можливим. Журналістам потрібно дозволяти без будь-якої дискримінації отримувати й копіювати публічно проголошені вирoki. Вони мусять мати можливість поширювати інформацію про такі вирoki й ознайомлювати з ними громадськість.

Крім того, у Резолюції ПАРЄ 1003 (1993) про журналістську етику підкреслюється, що журналістські розслідування повинні бути правдивими щодо надання інформації та чесними щодо висловлювання думок, а також «неузгодженими із журналістськими кампаніями, що проводяться на підставі заздалегідь визначених позицій або особливих інтересів»¹.

В Україні на сьогодні стосунки суддів із засобами масової інформації на законодавчому рівні чітко не врегульовані, що залишає можливість різного тлумачення їх прав і обов'язків стосовно один одного.

¹ Council of Europe [Електронний ресурс] : Resolution 1003 (1993) on the Ethics of Journalism : (text adopted by the Assembly of the Council of Europe on July 1st, 1993 (42nd Sitting). – Режим доступу: http://www.media-accountability.org/library/Inter_CoE.doc. – Заголовок з екрана.

Принципи продуктивної співпраці суддів і журналістів, на перший погляд, сформулювати дуже просто. Суддям треба, щоб журналісти об'єктивно і повно висвітлювали їх роботу. А журналістам, у свою чергу, украй необхідно, щоб судді їм у цьому не перешкождали. Однак на практиці знайти взаєморозуміння буває достатньо складно.

У ЗМІ наразі міститься багато критичних статей стосовно проблем судової діяльності — про суди і суддів. Безумовно, факти порушення закону важливо піддавати розголосу, в тому числі через ЗМІ, щоб сформувати в суспільній свідомості нетерпимість до таких проявів. У той же час часто поза увагою ЗМІ проходять позитивні моменти судової роботи, і населення, таким чином, отримує одностороннє негативне уявлення про правосуддя. Так, ЗМІ загострюють увагу на 2–3 % скасованих судових актах як фактах несправедливого, на думку журналіста, розгляду справи. Решта 97–98 % законних і справедливих рішень чомусь залишається за межами гласності, ця цифра рідко наводиться в публікаціях, не аналізується як доказ величезної роботи судді по захисту громадських прав. Тематика корупції, підкупу суддів, упередженого ухвалення судових рішень становить майже половину від кількості публікацій, що містять різного роду критику і претензії на адресу суддів. Але ж об'єктивність вимагає висвітлювати рівною мірою і негатив, і позитив, тому що на одному негативі конструктивні відносини побудувати складно. Потрібно наводити і позитивні факти для формування правильного зразка поведінки, впровадження їх у життя.

Звичайно, не слід закривати очі на наявні проблеми і недоліки українських судів. Повинна звучати обґрунтована і конструктивна критика, яка допомагатиме удосконалюватися і самій судовій системі. Проте коли замість об'єктивного висвітлення роботи судів звучать завчені критиканські мантри без будь-якої прив'язки до реальності, говорити про поліпшення іміджу судів в Україні не уявляється можливим¹.

Ця проблема має системний характер і потребує системного підходу до її вирішення, адже через бачення конкретних журналістів формується громадська думка. Якість повідомлюваної ними інформації часто залежить від їх особистих рис. Трапляється, що автори публікацій сковані від упереджень, виявляють правову непоінформованість. Спостерігається також негативна тенденція до заполітизованості деяких ЗМІ та журналістів, тому з'являються замовні статті, голослівні звинувачення. Самим же представникам судового корпусу не надають

¹ Смолин А. Взаимодействие судов и СМИ в обеспечении открытости судебной системы / А. Смолин // Аналитика и комментарии. – 2009. – 1 дек.

можливості висловити свою позицію¹. Одним із пояснень такої ситуації можна назвати некритичне використання при підготовці матеріалів різних джерел інформації, відсутність перевірки фактів. Наприклад, для АР Крим характерно те, що значна частина публікацій (приблизно 40–45 %) взагалі не містить вказівок на ті інформаційні джерела, що були використані, і лише 2 % матеріалів базуються на власних спостереженнях за судовим процесом, 5 % — на інтерв'ю із суддями. Натомість 41 % — на використанні матеріалів із Інтернету, якість котрих досить часто оцінюється критично². Професор Пітер Соломон, виступаючи в рамках Українсько-канадського проекту судової співпраці, навів дані про довіру до судів у різних регіонах Європи. Він зазначив, що загалом у країнах — колишніх республіках СРСР судам довіряють 20 % громадян. Ситуацію можна змінити, якщо журналісти писатимуть про зміни в судовій системі³.

У цивілізованих державах як канон сприйнята стриманість при висвітленні судових справ, відсутність оцінних коментарів щодо рішень суду, які ще не набрали законної сили. Не має бути націленості на створення негативного резонансу, підтримку нездорового інтересу у читачів, перекручування фактів, цитування з контексту рішення окремих слів і думок із коментарями, що спотворюють їх дійсний зміст. Тому для висвітлення юридичних тем у ЗМІ необхідно, щоб журналісти були об'єктивні й компетентні в тих питаннях, які вони висвітлюють, а змістовне навантаження їх публікацій повинне перш за все сприяти підвищенню правової грамотності населення.

Нерідко можна зустріти негативні публікації щодо конкретних суддів. Зазначимо, що українське законодавство, окрім загальної норми у Конституції України (стаття 34), не містить чітких вказівок на те, що честь і гідність судді мають особливий захист. Однак практика Європейського суду з прав людини у цьому питанні однозначна. Суд чітко підтверджує свою позицію, що репутація судді має вищий захист, ніж репутація пересічної особи, через необхідність підтримання авторитету правосуддя. На відміну від політиків, які у спірних випадках програють свої справи журналістам, більшість справ щодо дифамації на адресу суддів програються журналістами у Європейському суді. Так,

¹ Феміда не терпить сенсацій, а прагне об'єктивного висвітлення своєї діяльності в ЗМІ // Закон і Бізнес. – 2009. – № 42.

² Особливості взаємодії судів та засобів масової інформації в регіоні (аналітичний звіт за результатами моніторингу в Криму). – Х. : Ін-т прикладних гуманіт. дослідж., 2007. – С. 18.

³ Там само.

звертає на себе увагу справа «Прагер та Обершлік проти Австрії», в якій заявники — журналісти журналу «Форум» опублікували статтю під заголовком «Увага! Суворі судді!», яка містила критику на адресу суддів, що засідають в австрійських кримінальних судах. У вказаній статті містяться висловлювання, які не тільки характеризують професійну діяльність суддів, а й стосуються особистостей конкретних суддів. Національні суди Австрії задовольнили позови судді І. проти журналіста Прагера, звинувативши його в дифамації. Європейський суд відхилив заяву Прагера та Обершліка, вказавши, що преса є одним із засобів, за допомогою якого політики та громадськість можуть пересвідчитися, чи виконують судді свої обов'язки відповідно до тієї мети, що лежить в основі покладених на них завдань, але преса не може переступати певні межі, встановлені, зокрема, для захисту репутації інших осіб. Гр-н Прагер не зміг довести правдивість своїх тверджень чи добросовісність своїх оцінних суджень. У зв'язку з цим рішення судів були спрямовані не проти самого факту використання заявником свого права вільно висловити погляди на систему правосуддя і навіть не проти того, що він, критикуючи окремих суддів, назвав їх поіменно, а радше проти надто огульних обвинувачень, які, не маючи достатніх фактичних підстав, видавалися надмірно упередженими¹.

Аналогічне рішення було прийняте Європейським судом у справі «Барфод проти Данії»².

Прикладом справи з позитивним для журналістів фіналом у Страсбурзі є справа «Де Хаес і Гійсельз проти Бельгії». Журналісти змогли її виграти, оскільки довели ретельність перевірки своєї інформації та підтвердили додержання всіх інших журналістських стандартів³. Таким чином, з огляду на європейські та міжнародні стандарти журналістські матеріали про суддів повинні бути зваженими і обґрунтованими. Бездоказові звинувачення або звинувачення, що базуються на плітках, буде дуже складно захистити в суді у випадку позову про захист честі та гідності.

Заради об'єктивності слід зазначити, що досить часто непорозуміння між суддями та журналістами стає наслідком некоректної по-

¹ Справа «Прагер і Обершлік проти Австрії» (Case of Prager and Oberschlick v. Austria) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2006. – № 4. – С. 93–124.

² Абросимова Е. Б. Судебная власть: транспарентность или конфиденциальность? / Е. Б. Абросимова // Проблемы транспарентности правосудия. – М., 2005. – С. 96.

³ Шевченко Т. Засоби масової інформації та судова влада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2006-12-20/7980>.

ведінки з боку самих суддів. Так, труднощі для журналістів інколи розпочинаються з неможливості потрапити до будівлі судової установи — працівники судової міліції при вході нерідко відмовляють представникам ЗМІ у допуску до приміщення суду без наявності на те об'єктивної причини. При цьому відповідно до наказу Державної судової адміністрації України та Міністерства внутрішніх справ України № 102/675 від 12 вересня 2005 року, яким були затверджені «Правила пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів», працівники засобів масової інформації пропускаються до суду лише за пред'явленням документа, що засвідчує особу. Проведення ж документування судового засідання за допомогою аудіо-, відео-, кіно-, фотоапаратури здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законодавством. Заборона доступу до приміщень судів встановлюється у конкретно визначених випадках для всіх категорій громадян, включаючи представників ЗМІ, зокрема, заборонено входити до приміщення суду у стані сп'яніння, що ображає людську гідність і громадську мораль (алкогольного чи наркотичного), з тваринами, з легкозаймистими, вибухонебезпечними, радіоактивними та отруйними речовинами, з колюче-ріжучими предметами, з валізами, господарськими сумками, пакетами, розмір яких перевищує 45x35x15 см. Будь-яких інших перешкод для попадання журналістів до приміщення суду встановлюватись не може.

Наступна складність — неможливість потрапити до залу судового засідання. Реакція суддів на присутність журналіста буває різною, наприклад: суддя пропонує залишити зал; посилається на відсутність вільних місць у залі засідання; вимагає службові посвідчення; вимагає доказів акредитації або дозволу керівництва; пропонує учасникам процесу визначити своє ставлення до присутності в залі журналіста; відмовляється вести судове засідання (оголошує перерву, переносить засідання тощо); забороняє ведення відеозйомки, не реагує на присутність представника ЗМІ¹. Як правило, за наявності хоча б однієї з названих причин присутність журналіста в залі суду стає неможливою. Відмову журналіста покинути приміщення можуть розцінити як неповагу до суду, а в результаті може дійти і до втручання судової міліції та навіть до складання протоколу про адміністративне порушення. При цьому всі скарги з боку журналістів, як правило, залишаються без

¹ Сучасне управління в суді : навч.-практ. посіб. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 276.

реакції. В Україні є випадки, коли працівники ЗМІ зверталися до Європейського суду з прав людини із скаргами на суддів. Але в жодній справі досі немає рішення¹.

Іншою проблемою є неможливість отримати інформацію, коли і ким слухатиметься та або інша судова справа. Обов'язок інформувати про час і дату судових слухань лежить на адміністрації суду, але в канцелярії часто рекомендують звернутися до суддів, а до них потрапити неможливо.

На наш погляд, задля налагодження плідних стосунків між судьями та представниками ЗМІ передусім необхідно встановити та дотримуватися певних етичних норм поведінки. Наведемо приблизний перелік етичних вимог, яких повинні дотримуватися журналісти та судді під час спілкування один із одним.

Так, журналістам у стосунках із судьями бажано дотримуватися таких етичних вимог:

1. Журналіст завжди зобов'язаний діяти виходячи з принципів професійної етики.

2. Журналіст зобов'язаний поширювати і коментувати тільки ту інформацію, в достовірності якої він переконаний і джерело якої йому добре відоме. Переконавшись у тому, що він опублікував неправдивий або спотворений матеріал, журналіст зобов'язаний виправити свою помилку, використовуючи ті ж поліграфічні і(чи) аудіовізуальні засоби, які були застосовані при публікації матеріалу. За необхідності він повинен вибачитися через друкований орган.

3. Журналіст зобов'язаний зберігати професійну таємницю відносно джерела інформації, отриманої конфіденційним шляхом. Журналіст зобов'язаний поважати прохання осіб, у яких він бере інтерв'ю, не розголошувати офіційно їх висловлювання.

4. Журналіст має поважати честь і гідність людей, які стають об'єктами його професійної уваги. Журналіст зобов'язаний, безумовно, уникати вживання образливих виразів, що можуть завдати шкоди моральному і фізичному здоров'ю людей. Журналіст має дотримуватися принципу, що будь-яка людина є невинуватою доти, поки судом не буде доведено зворотне.

При цьому журналіст користується усіма передбаченими цивільним і кримінальним законодавством гарантіями захисту в судовому та ін-

¹ Лозун О. Суды и журналисты: по разную сторону баррикад [Електронний ресурс] / О. Лозун. – Режим доступу: <http://proximainform.net>.

шому порядку від насильства або загрози насильством, зневаги, морального збитку, дифамації¹.

Що стосується поведінки представників ЗМІ у суді, то слід зазначити, що в українському законодавстві немає норми, яка визначала б правила професійної поведінки журналістів друкованих ЗМІ і працівників телебачення та радіо у відкритих для публіки приміщеннях суду та відповідальність за провадження своєї професійної діяльності в таких приміщеннях. Втім присутність журналістів на судовому засіданні може підпадати під обмеження, які встановлюються процесуальними законами України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Почнемо з того, що норми поведінки представників ЗМІ в суді можна поділити на дві групи — загальноприйняті етичні норми поведінки в публічному місці та процесуальні норми, прямо чи опосередковано передбачені в процесуальному законодавстві. Хоча ці норми й відрізняються, проте вони однаковою мірою можуть служити судді підставою для застосування заходів процесуального примусу.

Етичні норми передбачають неприйнятність таких дій журналістів під час перебування в залі суду:

- користування мобільним телефоном;
- внесення до зали судового засідання їжі чи напоїв та їх вживання;
- жування гумки;
- куріння;
- прослуховування аудіозаписів, голосна реакція на перебіг судового процесу, а також будь-яка інша демонстрація свого ставлення до подій;
- читання газет, книжок;
- інші дії, що їх зазвичай визнають неприйнятними в державних установах та публічних місцях.

Процесуальні норми поведінки в залі суду здебільшого прямо чи опосередковано визначено в законі. До них належать такі:

- вимоги етики спілкування з судом (обов'язок встати, коли суд заходить чи виходить; спілкування лише стоячи та в офіційній формі; звернення до судді «Ваша честь»);
- вимоги до порядку неофіційного фіксування інформації (журналісти можуть користуватися портативними аудіотехнічними пристроями, робити письмові записи, натомість застосування інших методів фіксування потребує спеціальної ухвали суду);

¹ Информационное сопровождение деятельности суда : метод. пособие. Судебный вестник № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usdsaratov.ru>.

- вимоги підтримувати порядок у залі судового засідання (цих вимог не конкретизовано, тож за їх порушення можуть бути визнані будь-які дії, що перешкоджають судовому розгляду, зокрема й недотримання розглянутих раніше етичних норм);
- заборона спілкування під час судового розгляду справи з учасниками процесу та іншими особами, присутніми на судовому засіданні;
- обов'язковість виконання розпоряджень судді, який головує у засіданні;
- виконання обов'язкових дій у певних ситуаціях (обов'язок стояти під час оголошення судового рішення)¹.

Отже, порушенням порядку суд може визнати будь-які дії, що перешкоджають судовому розгляду (серед них і порушення вже розглянутих етичних вимог).

У свою чергу, правила поведінки суддів перш за все закріплюються у Кодексі професійної етики судді, який містить загальні норми, спрямовані на вирішення етичних питань, пов'язаних із статусом судді. Зокрема, відповідно до Кодексу, суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи в закритому судовому засіданні. Він не може робити публічні заяви, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили. Відповідно до ст. 8 Кодексу, суддя у визначеному порядку надає засобам масової інформації можливість одержувати відомості, виключаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету суду та статусу судді. Крім того, встановлюється, що суддя має утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до втрати віри в рівність професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя. Суддя має докладати всіх зусиль до того, щоб, на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, його поведінка була бездоганною².

На наш погляд, можна виокремити такі загальні правила спілкування суддів і працівників суду з представниками ЗМІ: чесність, точність інформації, повага до праці журналіста, ініціативність представника суду у спілкуванні, самостійність, увага до заголовків при під-

¹ Буроменський М. Основи судової журналістики : посіб. для журналістів / М. Буроменський, О. Сердюк, І. Підкуркова. – К., 2009. – С. 23–24.

² Кодекс професійної етики судді, затверджений V з'їздом суддів України від 24.10.2002 р. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 5. – Верес.-жовт.

твердженні згоди на оприлюднення інтерв'ю, яскравість заяв, простота, доступність, надання письмових матеріалів за необхідності, довіра¹.

Як висновок зазначимо, що дотримання перелічених норм етичної поведінки дозволить працівникам суду організувати належну взаємодію з представниками ЗМІ, а останні, у свою чергу, зможуть отримати чіткі вимоги щодо виконання власних обов'язків у стінах суду, зрозуміти специфічні обмеження у висвітленні судової проблематики, і все це значно покращить існуючу ситуацію у відносинах судової влади та засобів масової інформації. Адже за будь-яких умов та обставин найважливішою цінністю є вміння залишатися людиною.

Овсянникова О. Этические проблемы взаимодействия судебной власти и средств массовой информации

В статье рассматриваются основные этические проблемы, возникающие при взаимодействии представителей средств массовой информации и судебной власти. Анализируются международно-правовые стандарты и действующее украинское законодательство в данной сфере. Приводится перечень этических требований, которых следует придерживаться судьям и журналистам во время их взаимодействия.

Ключевые слова: судебная власть, средства массовой информации, судья, журналист, этические нормы поведения.

Ovsyannikova O. Ethic problems of judicial power and mass media cooperation

Major ethical problems that arise during cooperation of mass media representatives and judicial power are described in this article. International legal standards and current ukrainian law are analyzed. The list of ethical requirements for both judges and journalists is given.

Keywords: judicial power, mass media, judge, journalist, ethical norms of behavior.

¹ Буроменський М. Основи судової журналістики : посіб. для журналістів / М. Буроменський, О. Сердюк, І. Підкуркова. – К., 2009. – 72 с. – С. 37–40.